

M.F.AXUNDZADƏNİN HECA VƏZNİ ŞEİRLƏRİ

TƏRANƏ ABDULLAYEVA,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu Yeni dövr
Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin
əməkdaşı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

M.F.Axundzadə ədəbi aləmdə ilk addımlarını şeir yazmağa atmağa başlamış, demək olar ki, yaradıcı həyatının sonuna qədər poeziya nümunələri yaratmışdır. Dram əsərləri, bədii nəsr və məktublarına baxmış yaradıcılığında həcm etibarlı ilə o qədər də əhəmiyyətli yer tutmasa da, günümüzə qədər gəlib çatan poetik əsərləri onadan istedadlı şair kimi də danışmağa imkan verir. Müxtəlif illərdə janr, mövzu, üslub və vəzn etibarlı ilə fərqlənən şeirlər yazan ədib poetik əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində qələmə almış, hər iki dildə əsl sənət nümunələri yaratmağa müvəffəq ola bilmişdir.

Məlumdur ki, M.F.Axundzadə, əsasən, klassik Şərq təhsil sistemi ilə formalaşmış, uşaqlıq və ilk gənclik illərindən başlayaraq ərəb-fars dillərini mükəmməl şəkildə mənimsəmiş və ilk qələm təcrübələri olan “Zəmanədən şikayət” və “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” əsərlərini də fars dilində, ərəz vəznində yazmışdır.

Müşahidələr göstərir ki, M.F.Axundzadə klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına, ərəz vəznli poeziyaya dərindən bələd olduğu kimi, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, şeirimizin ana, doğma vəznli olan heca vəzninə də vəqif olmuş, ana dilində, heca vəznində bir sıra şeirlər yazmışdır. Müəllifin bizə gəlib çatan heca vəznli şeirlərinin sayı yeddidir. Əsərlərin hamısı heca vəzninin 11-lik ölçüsündədir. Bütün şeirlərdə misradaxili bölgü - təqti demək olar ki, 6+5 formasındadır. Bu əsərlərin ikisi janrına görə təcnisdir, yerdə qalanları isə formal olaraq qoşma janrına uyğun gəlir.

M.F.Axundzadə özü də heca vəznli şeirlərindən ikisini “təcnis” adlandırmış, qalan beş şeirini isə mənzum məktub kimi Qasım bəy Zakirə və Cəfərqulu xan Nəvaya ünvanlamışdır.

Ədibin “Təcnis” adlandırdığı şeirlər onun yaradıcılığının ilk, yəni 1850-ci illərə qədərki mərhələsinə aiddir. M.F.Axundzadənin sağlığında nəşr etdirmədiyi bi şeirlərin mətni hicri-qəməri tarixi ilə “1257-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş Sədi külliyyatı səhifələrinin kənarında müəllifin öz xətti ilə yazılmış və hər təcnisin sonunda cinas kəlmələrin farsca ayrı-ayrı izahı verilmişdir”.

Bu tarixə əsaslanan akademik Feyzulla Qasımzadə hər iki təcnisin 1840-cı ildə, Axundzadə irsinin ardıcıl tədqiqatçılarından olan ədəbiyyatşünas Nadir Məmmədov isə mildi tarixlə 1841-ci ildə yazıldığını qeyd etmişlər. İkinci tarixi daha doğru hesab etmək olar. Çünki hicri tarixi ilə 1257-ci il miladi tarixə çevirilərkən 1841-ci il alınır.

F.Qasımzadə qeyd edir ki, bu şeirlərdən biri “Təcnis”, o biri isə “Təcnisi-digər” başlığı ilə yazılmışdır. Həmin şeirlər M.F.Axundzadənin “Əsərləri”nə də həmin adlarla, yəni “Təcnis” və “Təcnisi-digər” kimi daxil edilmişdir.

Təcnislərin hər biri beş bənddən ibarət olmaqla rədiflidir. Belə ki, birinci təcnisdə “Məni”, ikincisində isə “Ayə” sözləri təcnislər üçün rədif seçilmişdir. Qafiyə-rədif sisteminə görə klassik təcnis janrından fərqlənməyən bu əsərlərdə quruluşuna görə fərqli məqam ondan ibarətdir ki, klassik təcnislərin son, yəni möhür bəndində müəllifin adı, yaxud təxəllüsü verildiyi halda, bu təcnislərin son bəndlərində müəllif ad və təxəllüs işlənməmişdir.

“Əsiriyəm bir dilbərin ki, əgər” misrası ilə başlayan ilk təcnis məhəbbət mövzusunda və birinci bəndin 1 və 3-cü misraları istisna olmaqla, qalan bütün misralar omonim, yaxud omoqraf sözlər - cinaslarla qafiyələnmişdir.

Birinci bənddə xəncərlə şan-şan yarılsa belə, vüsəlindən təzədən həyat qazanacağından həmin yaraların onu öldürməyəcəyini bəyan edən müəllif, sonrakı bəndlərdə məşuqunun cəfasından giley-güzar etsə də, bu həsrətin sonunun vüsəl olacağına inanır. Sevgilisinin bəsulərinin cənnətin narından dadlı və ləzzətli hesab edən, can rıftının yarının telindən də nazik olduğunu bildirən şair ayrılıq oduna dözməyi qəbul edərək onu cəhənnəmin atəsinə bənzətmir və daxilən bu odun səngiyəcəyinə inanır.

Dərdə kimin vardır mən tək davamı, Eşqin məriziyəm, sən ver davamı, - deyən aşiq dərmanını başqasından yox, məhz məşuqundan diləyir. “Sən o qədər gözəlsən ki, səni gören aqillər belə divanə ola bilər”, - deyər o, yarından rüxsarını hər kəsə göstərməməyi iltimas edir, daha doğrusu yad gözlərə görünməməyi məsləhət bilir. İkinci təcnisə də eyni ruh hakimdir. Burada gül fəslində çəmənin seyrinə çıxan gözələ dualar eyləyən, doğma vəznli olan heca vəzninə də vəqif olmuş, ana dilində, heca vəznində bir sıra şeirlər yazmışdır. Müəllifin bizə gəlib çatan heca vəznli şeirlərinin sayı yeddidir. Əsərlərin hamısı heca vəzninin 11-lik ölçüsündədir. Bütün şeirlərdə misradaxili bölgü - təqti demək olar ki, 6+5 formasındadır. Bu əsərlərin ikisi janrına görə təcnisdir, yerdə qalanları isə formal olaraq qoşma janrına uyğun gəlir.

M.F.Axundzadə özü də heca vəznli şeirlərindən ikisini “təcnis” adlandırmış, qalan beş şeirini isə mənzum məktub kimi Qasım bəy Zakirə və Cəfərqulu xan Nəvaya ünvanlamışdır. Ədibin “Təcnis” adlandırdığı şeirlər onun yaradıcılığının ilk, yəni 1850-ci illərə qədərki mərhələsinə aiddir. M.F.Axundzadənin sağlığında nəşr etdirmədiyi bi şeirlərin mətni hicri-qəməri tarixi ilə “1257-ci ildə Təbrizdə çap olunmuş Sədi külliyyatı səhifələrinin kənarında müəllifin öz xətti ilə yazılmış və hər təcnisin sonunda cinas kəlmələrin farsca ayrı-ayrı izahı verilmişdir”.

Bu tarixə əsaslanan akademik Feyzulla Qasımzadə hər iki təcnisin 1840-cı ildə, Axundzadə irsinin ardıcıl tədqiqatçılarından olan ədəbiyyatşünas Nadir Məmmədov isə mildi tarixlə 1841-ci ildə yazıldığını qeyd etmişlər. İkinci tarixi daha doğru hesab etmək olar. Çünki hicri tarixi ilə 1257-ci il miladi tarixə çevirilərkən 1841-ci il alınır.

F.Qasımzadə qeyd edir ki, bu şeirlərdən biri “Təcnis”, o biri isə “Təcnisi-digər” başlığı ilə yazılmışdır. Həmin şeirlər M.F.Axundzadənin “Əsərləri”nə də həmin adlarla, yəni “Təcnis” və “Təcnisi-digər” kimi daxil edilmişdir. Təcnislərin hər biri beş bənddən ibarət olmaqla rədiflidir. Belə ki, birinci təcnisdə “Məni”, ikincisində isə “Ayə” sözləri təcnislər üçün rədif seçilmişdir. Qafiyə-rədif sisteminə görə klassik təcnis janrından fərqlənməyən bu əsərlərdə quruluşuna görə fərqli məqam ondan ibarətdir ki, klassik təcnislərin son, yəni möhür bəndində müəllifin adı, yaxud təxəllüsü verildiyi halda, bu təcnislərin son bəndlərində müəllif ad və təxəllüs işlənməmişdir.

“Əsiriyəm bir dilbərin ki, əgər” misrası ilə başlayan ilk təcnis məhəbbət mövzusunda və birinci bəndin 1 və 3-cü misraları istisna olmaqla, qalan bütün misralar omonim, yaxud omoqraf sözlər - cinaslarla qafiyələnmişdir. Birinci bənddə xəncərlə şan-şan yarılsa belə, vüsəlindən təzədən həyat qazanacağından həmin yaraların onu öldürməyəcəyini bəyan edən müəllif, sonrakı bəndlərdə məşuqunun cəfasından giley-güzar etsə də, bu həsrətin sonunun vüsəl olacağına inanır. Sevgilisinin bəsulərinin cənnətin narından dadlı və ləzzətli hesab edən, can rıftının yarının telindən də nazik olduğunu bildirən şair ayrılıq oduna dözməyi qəbul edərək onu cəhənnəmin atəsinə bənzətmir və daxilən bu odun səngiyəcəyinə inanır.

M.F.Axundzadənin Qasım bəy Zakirə məktubları avtobiografik məzmun daşıyır və buradakı bir çox məqamlar onun öz həyatı ilə yaxından səsleşir. On bir bəndlik birinci şeir rədifsiz, doqquz bəndlik ikinci şeir isə “Gərək” rədifi ilə yazılmışdır.

N.Məmmədovun qeyd etdiyinə görə M.F.Axundzadə bu şeiri (“Qasım bəy, eşitdim yaxın olubsan” misrası ilə başlayan şeir nəzərdə tutulur - T.A.) tərtib etdiyi Q.Zakirin “Divan”ının 319-320-ci səhifələrinə köçürmüşdür. Şeirin əvvəlində onun yazılma tarixi haqqında müəllif belə bir qeyd vermişdir: “İbtidai məhərrəmül-həramda sənəyi 1271 (miladi 1854) Mirzə Fətəli tərəfindən Qasım bəyə Mehdiqulu xan Qarabağ-

lının qızı Xurşidbanu bəyim haqqında yazılan qafiyədir”.

Buradakı “ibtidai məhərrəmül-həram” sözləri deməyə tam şəkildə əsas verir ki, şeir 1854-cü ilin sentyabr ayının axırlarında yazılmışdır. Çünki hicri-qəməri tarixinin 1271-ci il məhərrəm ayı miladi tarixi ilə 1854-cü ilin 24 sentyabr - 24 oktyabr tarixlərinə düşür. Buradakı “İbtidai”, yəni əvvəlləri sözü fikrimizi təsdiqləyir.

Daha bir məqam ondan ibarətdir ki, M.F.Axundzadə şeirin janrını özü “qafiyə”, yəni “qoşma” kimi qeyd etmişdir. Qafiyə, ölçü baxımından şeirdə ilk bənddən son bəndə qədər qoşma yanının tələblərinə əməl olunsun da, təcnislərində olduğu kimi, burada da bir cəhətə əməl olunmamışdır. Yəni burada da son bənddə müəllifin adı, yaxud təxəllüsü verilməmişdir.

Bu şeirin əsas məzmununu Xurşidbanu Natəvanın Q.Zakirə və M.F.Axundzadə ilə münasibətləri təşkil edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Q.Zakir (1784-1857) X.Natəvanın mənsub olduğu Qarabağ xanları nəslindəndir və ömrünün müəyyən dövrü X.Natəvanın atası Mehdiqulu xan Cavanşirin ona bağışladığı Xındırstan kəndində keçmişdir. Şeirdən anlaşılan budur ki, Xan qızı, yəni X.Natəvan xəstədir və Q.Zakir bir qohum olaraq onun yadlığının yanını kəsib, pərəsdarlıq etməklə onun dərd-qəmini dağıtmağa çalışır. Belə məlum olur ki, Q.Zakirin ona həsr etdiyi qoşma - qafiyə X.Natəvanın xoşuna gəlib. Bir qədər zərəfat tonunda olsa da, M.F.Axundzadə Q.Zakiri X.Natəvana qışqıdığını belə dilə gətirməkdən çəkinmir və yazır:

..Yeyib otağında şamü naharın,
Kəsdiribsen yadlığının kənarın,
Eşdirsen şirin-şirin göftarın,
Kişi, sənin, vallah, əcəb işin var!
Səni pərivəşlər salıb bu halə,
Döndəribdir əlif qəddini dalə.
Çəkərdin onlardan həmişə nalə,
Nədir yenə dildə əzbər olub yar?

Şeirdə diqqəti çəkən məqamlar, heç şübhəsiz ki, M.F.Axundzadənin özü ilə bağlı olanlardır. Tarixi məlumatlardan bəlli olur ki, Mehdiqulu xanın ölümündən sonra (1845-ci il) vərəsəlik hüququ yeganə ovlad olan Xurşidbanu Natəvana keçdiyindən, çoxları Xurşidbanu ilə evlənməyə can atmış, bu məsələ qohumlar arasında ciddi itxlaflara səbəb olmuşdur. Bu məsələ, eyni zamanda xanlığın yenidən bərpası ideyasının ortaya atılması Rusiyanın hakim dairələrini, hətta çar Nikolayı da narahat etmişdir. Bu ərəfədə vərəsəlik məsələsi ilə bağlı olaraq X.Natəvan Tiflisə getmiş, Qafqaz canişini knyaz Vorontsovun qəbulunda olmuşdur. Fürsətdən istifadə edən knyaz Vorontsov müəyyən şərtlər daxilində onun vərəsəlik hüququnun təsdiqinə kömək etmiş və “nəticədə knyaz Vorontsovun birbaşa təzyiqi və xeyir-duası” ilə X.Natəvan Rusiyaya sadıqlıyı ilə seçilən dağistanlı knyaz Xasay xan Usmiyevlə ailə qurmuşdur”.

X.Natəvan Tiflisdə olarkən Mirzə Fətəli Axundzadə ilə görüşmüş, M.F.Axundzadə vərəsəlik hüququnun bərpası üçün əlindən gələn köməyi əsirgəməmişdir. X.Natəvan Qarabağa qayıdandan sonra 1847-ci ildə baş tutan toy məclisində “sərdarın təklifi mövcibincə, sərdarın əvəzindən Mirzə Fətəli Axundzadə həmin toyda iştirak etmiş”, evlənmələrə xeyir-dua vermişdir.

Şeirdə M.F.Axundzadə bu məsələlərə bəzən üstüörtülü, bəzən də açıq işarə etmişdir. Görünür, X.Natəvan onun zəhmətini layiqincə qiymətləndirməmiş, yaxud başqa hansı səbəbdənsə, M.F.Axundzadə ondan narazı qalmışdır. Dediklərimizi aşağıdakı misralar əyani şəkildə sübut edir:

Yolunda zəhmətin, rənci-ziyadın
Mən çəkdim, o etdi məni şərmsar.
Yaxud:
Özgə cəfalarım dursun kənərə,
Nə lazım hər birin salım şümarə.
Xeyir işinə onun mən o diyarə,
Şadü xürrəm getdim, qayıtdım bəs xar.
Şeirdən belə məlum olur ki, M.F.Axundzadə etdiyi yaxşılıqların əvəzində X.Natəvandan soyuqluq görsə də, ona böyük rəğbəti var.

Xudadan istəyəm versin muradın,
Yamanlığa hərgiz çəkməyəm adın,-
yazan müəllif qeyd edir ki, gecəgündüz duadayam ki, Allah onu bir övladla sevindirsin, çünki belə növcəvanın təklifi, sonsuzluğu rəva deyil.

Şeirin onuncu bəndində oxuyuruq:
Belə pəriruyun, heç səni tari,
Rəvadırırmı qəmədən solə üzəri?
Həm xələfdən xali ola kənəri?
Olsun ona mövlam yavəru qəmxar.
Şeirin son bəndində o, özünün də az-çox günahkar olduğunu etiraf edir, Q.Zakirdən onun əvəzində X.Natəvandan üzürxahlıq etməsini aşağıdakı şəkildə xahiş edir:

Mənim də var gərçi bir az günahım,
Sən get hüzuruna ol üzrxahım,
Söylə ki, ey şahım, ey qibləgahım,
İncimə, gər etdim şikayət izhar!

M.F.Axundzadənin Q.Zakirə yazdığı ikinci şeir “ilk dəfə rusca tərcüməsi ilə birlikdə “Kafkaz” qəzetinin 1854-cü il 29-cu nömrəsində nəşr edilmişdir”.

Şeirdə Q.Zakirə adı tarixə Kırım müharibəsi kimi düşən 1853-1854-cü illər rus-türk müharibəsinin başlanması xəbərinin verildiyini nəzərə alsaq, əsərin 1853-cü ildə yazıldığını deyə bilərik.

(Davamı var)